
ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Сергій Голованов

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

ЗАКОНОМІРНОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АФІНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ В УМОВАХ ПЕЛОПОННЕСЬКОЇ ВІЙНИ

Актуальність теми дослідження: Політичний досвід демократичних суспільств і держав, хоч і налічує дві з половиною тисячі років, продовжує перебувати в фокусі уваги дослідників проблем політології, соціології античної історії. Причиною такого стійкого інтересу, серед інших, є суперечливий, не однозначний характер переваг та слабких сторін цього досвіду. Ці сторони знаходять прояв протягом усіх століть існування демократії, аж до сьогоднішнього дня. Без сумніву, причиною такої суперечливості античної демократії, як і демократії взагалі, є способи втілення принципу народовладдя в політичній конструкції демократичної держави, в правовому полі та в конкретних історичних умовах. Через це, на нашу думку, зберігається необхідність і потреба дослідників дедалі поглиблювати розуміння історичного досвіду демократії. Цікавою стороною проблеми історичних шляхів трансформації античної демократії залишається можливість використання досвіду афінської демократії для поширення та узагальнення його на інші античні поліси. Це відкриває дослідникам шлях для історичного аналізу закономірності розвитку демократії, як загального історичного досвіду.

Джерельна база дослідження. Історична доля афінської демократії цікавила багатьох сучасних їй філософів та істориків. Закономірно, їх дослідження відображені в численних творах, які нині складають ґрунтовну джерельну базу проблеми нашого дослідження. Ці проблеми знайшли висвітлення в творах Платона, зокрема «Держава» («Πολιτεία»). У творі, який було написано в 370-360 рр. до Р.Х., у формі бесід із Сократом, викладено модель ідеальної держави. В подальшому тему ідеальної держави Платон буде розвивати в діалогах «Тімей» та «Критій», твір, який цілком було присвячено конструкції ідеальної держави. Попри те, що частина твору не була завершена, або втрачена, Платон надав у ньому розгорнуту модель держави, зокрема на прикладі афінського полісу. Проблемі присвячено ще один твір Платона — «Закони», який вважається дослідниками останнім твором філософа, написаним у 354 р. до Р.Х., за сім років до завершення земного шляху, (у

347 р. до Р.Х.). В ньому Платон частково переглядає свої вчення про державу. Хоча твір справляє враження не завершеного, він присвячений особливостям законодавства полісної держави. Відчувається, що Платон продовжив свої думки, викладені ним раніше, в творі «Законо». Джерельну базу нашого дослідження доповнюють твори Аристотеля, зокрема «Політика». Твір являє собою аналіз, в якому учень Платона виклав фундаментальний, розгорнутий огляд 158 різновидів (політій), тобто форм устрою полісів Еллади. Особливу увагу привертає його твір «Афінська політія», в якому викладено думки філософа щодо устрою держави, ідеального для вільних громадян. Не обійшов цю проблему увагою Ксенофонт, сучасник Аристотеля, який залишив по собі твори «Апологія Сократа», «Спогади про Сократа», «Захист Сократа в суді». В цих трактатах Ксенофонт виклав свої погляди на шляхи та сутність соціальної, економічної та політичної побудови Еллади класичного періоду.

Заслуговує на увагу наукова спадщина історика Фукідида, сина Олора, його «Історія», присвячена зокрема подіям Пелопоннеської війни, висвітлює особливості політичного життя афінян та спартанців. *Аналіз досліджень і публікацій*: Фахівці з проблеми, яка стала предметом нашої статті, залишили нам глибокі та ґрунтовні дослідження. Їхні твори стали черговою сходинкою на шляху подальшого опанування дивовижного феномена античної демократії. Серед таких дослідників варто в першу чергу згадати М. Бетталлі (Аномальна модель: Афіни і демократичний поліс // Історія Європейської цивілізації. За редакцією Умберто Еко. Харків, 2016), А.Боннара, (Греческая цивилизация. М., 1992), Л.П.Маринович та Г.А.Кошеленко (Становление афинской демократии // Античная демократия в свидетельствах современников. М., 1996.), Ю.Белох (История Греции. Пер. с нем. Т.1- 2. М., 2009.)

Фуکیدід, син Олора, називав Афіни «школою Греції» в тому розумінні, що цей поліс став прикладом для грецьких міст з найбільш розвинутою культурою у справі становлення демократичного політичного устрою. [Боннар А., Т.І, 140] При цьому Афіни не були першою за часом демократичною державою Еллади. Боннар А. вказує, що в Іонії демократичні поліси склалися раніше від Афін. Але саме Афіни прославили демократію як політичну ідею, а вона, у свою чергу, прославила Афіни. Це сталося завдяки високому розвитку культури та її складових компонентів: філософії, архітектурі, мистецтву, театру. [Боннар А., Т.І, 139-140]. Це культура перетворила Афіни на перлину античної цивілізації, «Елладу Еллад». Звісно, ми далекі від того, щоби вважати культуру єдиним чинником формування демократії. Ми згодні лише з тим, що саме культура, точніше її високий рівень розвитку, висунула Афіни в лідери серед, не лише демократичних полісів, а всієї Еллади.

Послідовне запровадження демократичних реформ закономірно впливало на зростання ролі демосу в громадському та політичному житті міста. З другої половини Vст. до н.е. після завершення греко-перських війн демос, як найбільша частина громадянського населення полісу, набуває тепер і політичної переваги в державі. Народні збори постійно впливають на всіх посадових осіб без винятку. У громадській свідомості склалося розуміння високої відповідальності перед державою за виконання владних повноважень, тобто за користування владою. Ідея служіння своєму полісу посідає перше місце серед суспільної системи моральних цінностей. Приходить усвідомлення того, що для держави корисним буде уникати випадкових осіб на особливо відповідальних посадах. Неможливо допускати, щоби на урядові посади потрапляла та, чи інша особа завдяки збігу обставин чи випадку. Тому призначення вищих урядовців надалі здійснювалася лише через вибори. Більшість інших посад займалися шляхом жеребкування серед тих, за кого проголосувала більшість. Іноді використовується лише жеребкування. Крім того, кандидат на посаду складав іспит в Раді п'ятисот (**Βουλή**), або в Гелієї. (**ἡλιεία**) При складанні своїх повноважень, тобто після відбування своєї посади, урядовець надавав звіт перед народними зборами (**ἐκκλήσις**). Поки народні збори не затвердять звіт, особа не мала

права користуватися своїм майном. Окрім того, будь хто з громадян міг скористуватися правом апелювати до народних зборів зі скаргою на будь якого урядовця, який вже склав свої повноваження (*γράφη παράνομον* або *γράφη αλόγιου*). Проте, такі широкі права передбачали й високу відповідальність. Так, за неправдиве звинувачення на адресу будь-кого з громадян під час апеляції, наставало суворе покарання наклепника. Це спонукало громадян до зваженого користування своїми правами. Але, безумовно, такий приклад свідчить про нечувано раніше широкі громадянські політичні повноваження, яких набуває демос.

Владу було поставлено в залежність від народу. Але, разом із тим, ми спостерігаємо дивне для демократичного устрою явище — закріплення посади верховного стратега за однією людиною на півтора десятки років. Сталося це всупереч всім законам та традиціям афінської демократії. І порушив ці закони той, хто всіма силами сприяв їхньому запровадженню — Перикл. Не підлягає сумніву, що обіймання високої посади протягом п'ятнадцяти років (з однорічною перервою) стало можливим завдяки безсумнівному авторитету Перикла в очах афінського громадянства, перш за все демосу. Безумовно, таке «порушення демократичних традицій» об'єктивно було на користь державі Але одне лише посилення на авторитет Перикла не пояснить усієї сутності даного явища.

Афінська демократія набула завершеного та повного втілення, значною мірою, завдяки саме перетворенням Перикла. Його реформи, законодавчі ініціативи рішучим чином сприяли створенню режиму народовладдя. Політичний лад, створений Периклом, являв собою управління народом в інтересах цього народу. Античний світ не знав більш повного втілення ідеї демократії, ніж це сталося в Афінах. За думкою Л.П.Маринович та Г. А. Кошеленко звертає на себе увагу той факт, що кількість суддів, які щорічно обиралися до Гелієї (6000), збігається в цифрах з кворумом, ухваленим для народних зборів. Навряд чи це є простим збігом. Таким чином утворювалося становище, за яким народний суд був «другою іпостассю» народних зборів. Ми схильні погоджуватися з такою точкою зору. Звісно, слід врахувати, що кворум народних зборів в 6000 осіб не завжди лишався незмінним протягом існування афінської демократії, але така цифра без сумніву свідчить про те, що головна маса громадян все одно залучалася до Гелієї. Таке існування масового Народного суду більшість дослідників пояснюють зацікавленістю, яку мав демократичний режим щодо залучення кожного громадянина до реального управління державою. Разом із тим, значна кількість суддів унеможлиблювала їхній підкуп. Окрім судових справ на Гелією було покладено функцію по захисту «конституційного ладу». Завдяки цьому, на думку деяких дослідників, політична воля громадянства знайшла в такому суді більш реальне втілення, ніж навіть у народних зборах. [Маринович Л.П., Кошеленко Г.А., с.19]

Але таке повне втілення ідеї демократії, набувши крайньої форми вираження, вже містило приховану небезпеку для самих Афін. Треба гадати, Перикл також це розумів. Створивши політичний лад, який служить на користь широким трудовим верствам, Перикл відчував, що така політична система потребує певної протидії для більшої врівноваженості. Це було необхідно тим більшою мірою, що політична рівність громадян за умов відсутності соціальної та майнової рівності, створює напруження, яке небезпечно соціальним вибухом в разі, якщо ситуація вийде з під контролю. Громадянський колектив перманентно перебував на межі громадянської війни ще до реформ Солона. Ці реформи, здійснені Солоном за півтора століття до часів Перикла, лише тимчасово вгамували соціальну напруженість. Тому закріплення за Периклом вищої державної посади на півтора десятиліття створило ефективну противагу для подальшого розгортання та логічного послідовного розвитку демократії.

Аристотель зазначає з цього приводу: «Поки Перикл стояв на чолі народу, державні справи йшли порівняно добре; коли ж він помер, вони пішли значно гірше. Тоді вперше народ взяв собі в якості простата людину, яка не користувалася повагою серед порядних людей, між тим, як в минулі часи демагогами завжди бували люди гідні». [Arist. Ath. Polit.

25-28.] Встановилася так звана «керована демократія», яку Фулідід, син Олора ілюстрував такими словами «Це було демократією за іменем, а фактично — правлінням, яке здійснювалося першим з громадян». [Θουκ. II, 60, 2]

Слід визнати, що звинувачення на адресу першого стратега з боку політичних противників здебільшого були справедливими. Так прибічники аристократії, в 443 р. до н.е. звинуватили Перикла в незаконній перевитраті коштів Архе на внутрішні потреби міста, зокрема на його розбудову. На своє виправдання, Перикл мав свої власні аргументи. В одній з промов Перикла (435 р. до н.е.) було прямо проголошено, що Афіни в політичному відношенні мають стати столицею всіх еллінів. Напевно, далекоглядність цього видатного політика передбачливо підказувала йому правильний шлях панеллінського утворення, який дозволив би сприяти не лише збереженню політичної незалежності, але й зростанню воєнної та економічної могутності Еллади. Але реалізація Афінського полісу як загально грецького лідера об'єктивно була можливою лише за умови, якщо на чолі держави стоятиме Перикл, або така людина, як Перикл. Однак, не тільки серед його сучасників, а й протягом тривалого часу після смерті Перикла, серед політиків не було постаті, рівнозначної йому. В багатьох якостях Перикл був незамінний для афінської демократії. Після його сходження з політичної арени, не було кому утримати афінську демократію та й саму афінську державу від катастрофи. Сам цей факт свідчить про те, що *демократія, як політична форма, потребує для своєї повної реалізації гідних політичних лідерів, які б відповідали своїй ролі на чолі держави. Це судження, власно, є справедливим за умов також інших форм політичної влади: імперії, монархії, олігархії тощо.*

Якщо визнати справедливність цитованого місця з Фулідіда, тоді мусимо визнати, що антична демократія, як це показує нам приклад Афінської держави, не може являтися прикладом дійсного народовладдя. Своїми перетвореннями Перикл сприяв установленню політичної форми, в якій громадянський колектив лише володіє порівняно більшими правами та можливостями брати участь у вирішенні державних питань, але не застрахований від хибних кроків. *Афінський поліс являє собою приклад того, що необмеженість доступу широких верств демосу може мати руйнівні наслідки.* Це частково пояснює швидкоплинність такого блискучого розквіту афінської демократії. Допущення до влади широких верств громадянського колективу містило приховану загрозу перетворення демократії в охлократію. Напевно, послідовний розвиток демократії сам собою обумовлював налаштування громадської думки проти себе. Такої думки дотримується Ю. Белох. [II, 19] На зміну правління родової знаті демократія встановила правління більшості. При цьому нижні верстви громадян, фети та, здебільшого зевгіти, виявилися не підготовленими до того щоби скористатися широкими політичними правами, що їх надавав демократичний політичний лад. За рівнем освіченості демос не був здатний розібратися в питаннях політики, також, як і в економічних, адміністративних та судових питаннях. За таких умов демос неодмінно перетворювався на сліпе знаряддя вправних красномовців, яким вдавалося заволодіти його довірою [Белох Ю., II, 19]. Само по собі, це погрожувало тяжкими наслідками. Звісно, влада *ἐκκλησία* певною мірою врівноважувалася повноваженнями вищих урядовців, які обиралися серед заможних та освічених верств населення. Важливе місце в політичній системі демократії посідала *βούλε* і, якщо вона ухвалювала те чи інше рішення, то, як правило, це ж рішення ухвалювалося зборами без ускладнень. Це пояснюється тим, що *βούλε*, по суті, являла собою колегію делегатів тих самих Народних зборів. Але в судовій справі становище поступово набувало нестерпного характеру. До суду присяжних, *ἡλιαία* можна було обрати будь кого з громадян від 30 річного віку. Ю. Белох звертає увагу на те, що присутність бідняків на лаві присяжних робило суд легко доступним для підкупу. [Белох Ю., II, 20] При цьому бідного можна було підкупити за значно меншу суму, ніж багатого. Оплачування посади присяжного мотивувало прагнення бідноти потрапити в *ἡλιαία*. Отже суди наповнюються простолюдинами.

Заможні люди, навпаки, прагнуть уникнути участі в суді присяжних. До жалюгідної винагороди їм було байдуже, а результат справи все одно вирішувався простим людом через їхню більшість. Таким чином, суд стає надбанням нижчих верств демосу. Така, за характером малоосвічена сукупність суддів, була не здатною вирішувати складні за сутністю питання політичного, кримінального та цивільного характеру. Але необізнаність суддів була не найбільшою бідою. Подібний склад суддів був дуже чутливий до злободенності питання, що розглядалося. Це не дозволяло розраховувати на об'єктивність та законність вироку. Масовий характер судової колегії притупляв відчуття індивідуальної відповідальності завдяки усвідомленню малої значущості одного окремого голосу серед усього загалу. Довга низка несправедливих рішень проходить через усю історію афінського суду та афінської демократії. Непросто визначити якусь одну певну причину такого скороминущого підйому та згасання демократичного полісу Афін. Але, без сумніву, серед таких причин слід назвати відсутність постійного та досвідченого уряду в державі. [Виндельбанд В. Платон. 1993. С.136]. На думку Виндельбанда В. при становищі, за якого кожен покликаний та вважає себе покликаним брати безпосередню участь в управлінні державою, створюється ситуація, за якої важка справа вирішення державних проблем надається людям, що не мають спеціальної підготовки. За державні справи беруться особи, які піднеслися завдяки прихильності юрби та власній заповзятливості. За таких умов державний корабель, наче втративши досвідченого кормчого, буде сахатися з боку в бік.

І дійсно, за стану речей, коли все вирішує примхливий настрої натовпу, народ стає об'єктом маніпуляцій з боку красномовних ораторів, та авантюрних демагогів. Ці останні дбають не про державну користь, не про справедливість, але про власну вигоду та збагачення. Тому вони неодмінно підводять державу на межу загибелі. [Белох Ю., II, 377] Існувала ще одна сторона тяжких наслідків широкого доступу демосу до державного керівництва. Політичне рівноправ'я громадян підводило до висновку про важливість встановлення майнової рівності. Ця ідея настільки приваблювала, що навіть люди, які не співчували демократії, підпадали під її вплив. Це знайшло відображення в політичних утопіях того часу, в яких вимагалось поділити всю власність порівну. Поступово демократія взагалі та Афінська демократія зокрема, перетворилися на панування демосу. Ю. Белох наголошує, що це панування було таким же тиранічним, як і олігархія VII ст. до н.е. Різниця була лише в тому, що тепер пригнічення надходило не згори, а знизу [Белох Ю., II, 23] Отже, *громадська думка все більше відвертається від дійсної демократії*. Фукідід вважав демократичний лад явним божевіллям. Сократ наголошував, що звичай заміщати державні посади за жеребом є нісенітницею — адже нікому не спадає на думку за жеребом обирати кормчого, архітектора або флейтиста. Платон вважав, що за демократичного устрою взагалі неможлива будь яка політична діяльність. Отже думки представників аристократичних та освічених верств громадянства все більше розчаровувалися в можливостях та перспективі демократії. Через це в середовищі аристократії поступово зростає популярність олігархічної держави, зразком якої була Спарта. Їх дедалі більше приваблює все спартанське: від законів Лікурга до моди та побуту.

Афіняни відчувають розгубленість. Ідеї облаштування держави на спартанський зразок дедалі поширюється в громадянському суспільстві. Прагнення до пошуку ідеальної конституції знаходять відтворення в державницьких проектах Гіпподама з Мілета, видатного математика V ст. до н.е. Щоправда, його модель ідеальної держави є компромісом між олігархічним та демократичним ладом, бо, хоча в ній пропонується поділити суспільство на три стани: воїнів, селян та ремісників, подібно до Спарти, але передбачається селян та ремісників, на відміну від Спарти, також наділити громадянськими правами. Доречи, Аристотель заперечив на це, що за такого розподілу, переважаючий вплив фактично перейде до воїнів.

Слід погодитися з Е.Д.Фроловим, який зазначає, що всі лідери афінської демократії були скоріше політичними, аніж соціальними керівниками демосу. При цьому вони здебільшого за походженням були вихідцями з аристократичних верств. Через їхні аристократичні претензії завжди зберігалася дистанція між ними та народом, незважаючи на демагогію, якою була заповнена їх політична риторика.

В середині V ст. до н.е., як і в попередні часи, громадяни полісу не являли собою згуртованого, єдиного в соціальному та майновому статусі утворення. Розвиток товарно-грошових відносин, загальне зростання та економічне зміцнення Афінської держави, яке відбувалося в цей час, спричиняло майнове розшарування в середовищі громадян та загострення соціальних протиріч. Тому не буде помилкою зауважити, що таке загострення протиріч і становило основу, ставало підґрунтям, на якому розвивалася громадянська самосвідомість, світобачення, ідеологія полісного громадянина. На основі такого протистояння аристократії та демосу розгорталася боротьба, протистояння етосу (образу життя) *καλοκάγαθοί* (людей, що являють собою втілення доброчинності, краси, благородства в повсякденному житті) та *κακοί* (їхньої протилежності, людей нищих, підлої черні). Саме останні утворювали народ, демос, який за сутністю своєю не був здатний на будь-який благородний, піднесений вчинок.

Через порівняно невелику чисельність населення полісу, міжособистісні стосунки між всіма афінянами були доволі щільними. Городяни знали один одного не лише в обличчя, а й були доволі обізнані з особистими якостями, приватним життям. Це створювало своєрідні особливості громадської моралі в полісному колективі. Врахуймо також загальну кількість громадян з усього загалу населення, яка, за даними деяких дослідників становила 25-30 тис. за загальною чисельністю населення близько 120 тис. Як бачимо, громадянський колектив не складав навіть більшості населення. Отже, кількісна меншість громадян зовсім не була схильною ділитися своїми привілеями з переважною більшістю решти жителів міста та хори. Пільги, які надавалися державою своїм громадянам, створювалися та забезпечувалися жорсткою експлуатацією рабської праці. Це надавало афінській демократії соціально обмежений характер. Цікаво накреслює загальну характеристику афінського полісу Псевдо-Ксенофонт у своєму памфлеті «...В Афінах справедливо бідним та простому люду користуватися перевагами перед благородними та багатими з тієї причини, що саме народ як раз і приводить у рух кораблі та надає силу державі. Якщо справи йдуть так, то вважається справедливим, щоби всі мали доступ до державних посад, як при нинішніх виборах за жеребом...» [Αθήναϊων πολιτεία. I., I-III].

З одного боку, кожен афінянин був, що називається, на видноті. За таких умов значно важче щось приховати від громадської думки. З іншого боку, це створювало передумови для формування обивательської моралі та психології. Разом із тим, як вже зазначалося, громадянський колектив, як і все населення міста, не був однорідним в соціальному та майновому відношенні. В ньому чисельно переважають середні та незаможні верстви трудового незначного населення — демос. Таким чином складається становище, коли більшість громадянського колективу потрапляють під вплив психології натовпу. Нагадаємо, що сам характер демократії потребував відносної однорідності, «сірості» суспільства. Демократія не сприймала індивідуалістів, які прагнули вирватися з жорстких рамок полісного контролю та справляти на суспільство свій власний, персональний вплив. Особистість цілком підпорядковується державі.

Додаймо до цього, що коли в результаті демократичних перетворень Перикла середні верстви громадянського населення набули переваги в політичному житті держави, порушився баланс у розподілі сил між соціальними верствами. У другій половині V ст. до н.е. *έκκλησία* являли собою масу, яка часто потрапляла під владу сліпих емоцій, що легко виникали та легко мінялися. Майстерний оратор мав можливість, граючи з настроями юрби, легко домагатися потрібного ефекту. Перикл сам являв собою приклад

таких маніпуляцій. Аристократія та її прибічники прагнули триматися подалі від цього небезпечного вирування. Під час народних зборів вони стояли купкою осторонь, боязко та, водночас, презирливо спостерігаючи, як скупчення малописьменних, необізнаних простолюдинів вирішують долю держави. Відчуваючи, що юрба не сприймає, та навіть ненавидить все, що виділяється на її тлі, вони навіть вважали за честь піддаватися остракізму. Засудження за процедурою остракізму було визнанням не пересічності засудженої особи. Такий морально-психологічний клімат в суспільстві закономірно породжував феномен ἄβρις (дослівно: пихатість, нахабство, зверхність).

У суспільстві формується образ **гібриста** — непокірного, свавільного «некерованого» громадянина, котрий своєю стихійною, «хаотичною» поведінкою загрожує зламати «космічний» закон, встановлений в полісі. Як гібрист сприймалася будь яка особа, що не вписувалася, не вкладалася у загально прийняті закони та правила. Класичним прикладом такого гібриста може правити, наприклад, особистість Алквіада. Такими особами ставали видатні, непересічні громадяни, з якими сліпа безжальна маса демосу прагнула розправитися, видалити їх, знищити. Фр. Шахермайр яскраво зображував, як суворо демократія розправлялася з порушниками полісного укладу. [Шахермайр, 125]

Так, саме за свою не пересічність постраждав Сократ. Крім тієї фатальної ролі, яку в його долі та його засудженні зіграло його неприйняття демократичних ідеалів, значною мірою тут позначилося його відсторонення від демосу та незрозумілість його ідей для широких верств. Так, Сократ підкреслював різницю між різними формами правління: одноосібне правління за добровільної згоди народу та на основі державних законів він вважав *монархією*, а правління, що нав'язане і ґрунтується не на основі законів а на свавіллі правителя — *тиранією*. Державний лад, за якого посадовці обираються серед кращих людей, що дотримуються законів, він вважав *аристократією*, де на основі цензу — *плутократією*; де з усіх громадян — *демократією*. [Хен. Мемор. IV, 5,12] Привертає увагу підтекст, який відчувається в наведених судженнях. За переконаннями Ксенофонта, аристократична форма правління — це, з точки зору Сократа, синонім законності, правового правління.

Сократ вважав, що люди від природи своєї різні та в неоднаковій мірі обдаровані природою. «Як одне тіло від народження має більше сили для перенесення трудів, ніж інша, так, гадаю, і одна душа від природи буває міцніша від іншої в перенесенні небезпеки: як я бачу, люди отримуючи виховання за одних і тих же законів та звичаїв, тим не менше відрізняються один від одного сміливістю. Та я все-таки думаю, що при будь-яких природних властивостях в людині можна розвивати хоробрість шляхом навчання та вправ». [Хен. Мемор. IX, 1]

Приділяючи головну увагу моральній філософії, етичним питанням, Сократ, в моральному відношенні, стояв значно вище своїх співгромадян. Саме від Сократа надходить спроба надати навколишнім людям більшої моральної досконалості. Благам, якого має прагнути людина, як свідчить Ксенофонт, Сократ визнавав корисне, а корисне — є те, що сприяє досягненню мети [Хен. Мемор. IV, 6, 9] Основою доброчинності Сократ вважав витриманість. Вона полягає у приборкуванні пристрастей та підкоренні їх розуму. Обов'язок є законом та основою доброчинності⁸⁶⁸.

Остракізмом засудили в 443 р. до н.е. лідера аристократичних сил Фукідіда, сина Мелесія. Сумною та трагічною була доля **Алквіада**, який був і гордістю і, водночас бідною афінян. Ми далекі від того, щоби підносити та ідеалізувати його особистість, проте залишається фактом те, що ця індивідуалістична, іноді зверхня та пихата, але необхідна для держави, багатосторонньо обдарована людина (доречи, вихованець Сократа), класичне

⁸⁶⁸ Детальніше про особистість Сократа рекомендуємо нашу статтю «Сократ і Афінська демократія» «Terrae motor, solis caelique stator». Monografia zbiorowa. Centrum Naukowo-Wydawnicze im. O. Pritsaka pritsak-center. Co 2023. p 4-10

втілення гібриста, була відторгнута громадянським колективом всупереч суспільним потребам. В кожному окремому випадку є свої особливості, які обумовили такі сумні наслідки. Проте їх об'єднує і дещо спільне. В усіх випадках талановиті митці стають жертвою юрби, в ролі якої виступає афінський демос. Це можна пояснити психологією натовпу, який не терпить того, чого він не розуміє. Проте, пояснити лише частково. Натовп дійсно не сприймає, чи сприймає вороже все, що не відповідає його психології, його усередненому, пересічному мисленню та розумінню. Але слід урахувати також загальні настрої, які панували серед громадян. Сюди додаємо виснаження тривалою війною, якої не видно було краю, та яку стратеги колись обіцяли закінчити протягом кількох місяців. Жахлива катастрофа Сицилійської експедиції, пошук винних та відповідальних і просто роздратування на всіх, хто трапляється під руку — ця вибухова атмосфера охопила майже всі верстви афінян і особливо демос.

Справа в тому, що демос, за своєю природою, був неспроможний виховати в своєму середовищі видатних, освічених та обдарованих лідерів, політичних діячів. Причиною цього була відсутність справжніх політичних партій та професійних спілок [Фролов, 6], які завжди грають роль школи громадського та політичного виховання. Всі видатні політичні лідери афінської демократії мали аристократичне походження. Найбільших успіхів та найповнішої реалізації афінська демократія здобула під керівництвом та на чолі з лідерами-аристократами. Можна зрозуміти Сократа та Платона, які наполягали на тому, що на чолі держави мають завжди стояти політики аристократичного походження.

Отже, ситуація, яка склалася, дозволяла демосу мати політичних лідерів лише з вищих прошарків суспільства. Разом із тим, ця ж ситуація робила неминучим переривання, придушення їхньої ініціативи та діяльності в цілому, оскільки ця діяльність містила в собі потенційну загрозу вільному існуванню полісної громади, що здебільшого складалася з демосу. Це стає ще одним з пояснень репресивних зусиль з боку демосу по відношенню до своїх лідерів та взагалі, до непересічних осіб, особливо знатного походження (Фемістокл, пізніше Демосфен, Аристид, Сократ, Анаксагор). Вціліти пощастило не багатьом, і тоді вони вироджувалися в безпринципних авантюристів подібно до Алквіада.

Створилася парадоксальна ситуація: повної зрілості афінська демократія могла досягти і досягла на чолі з аристократами та завдяки вихідцям з аристократії. Для цих останніх служіння демократії було сходинкою до власного піднесення, яке перевищувало всяку міру. Аристократичні якості політичних вождів афінської демократії, на думку Е.Д.Фролова, та обумовлені цим їхні надмірні претензії, породжували розходження та конфлікти між цими вождями та народом, яким вони керували. Це створювало небезпечну тріщину в самому фундаменті афінського демократичного полісу. [Фролов, 6] Утворювалася несумісність об'єктивних умов та приватних мотивів, яка неминуче призводила до конфлікту між державою та політиком. В класичний період, коли громадянська община залишалася достатньо єдиною та сильною, таке протистояння завжди закінчувалося падінням таких лідерів. [Фролов, 6] Напевно, не випадково, що занепад демократії збігається в часі з вичерпуванням гідних політичних лідерів — аристократів. І це вичерпування настає також закономірним чином. Завершення кар'єри політичних лідерів демократії, як правило було трагічним. Зрештою, основна маса аристократії змогла інтегруватися в нову структуру демократичного полісу доволі органічно. Пересічні афінські громадяни «іще шанобливо дивилися на представників знатних родин, їхнє лідерство та керівництво, проте вони цілковито усвідомлювали свою власну могутність та були готові позбутися державних діячів, які забували, що вони тепер не більш, як слуги народу». [Hignett, 157] Відтепер традиційне суперництво між представниками аристократичних родин набуло форми політичного змагання за те, хто краще зможе прислужити рідному полісу та отримати за це найбільшу пошану. [Маринович, Кошеленко, 30]

Трансформація полісної ідеології в умовах кризи полісної системи, яка була посилена екстремальними умовами Пелопоннеської війни, відбувалася в напрямі зміни

внутрішньої природи. Громадянський колектив, реагуючи на деструкцію полісної власності, своєї економічної основи, переживав зміну ідеологічного середовища, системи моральних цінностей та самого морального стану.

Згідно із задумом Перикла, афіняни від самого початку віддали на поталу ворогам свою хору — сільськогосподарську територію Афіні. Протягом усієї війни спартанці без перешкод розоряли її. Перикл розраховував на те, що все населення Аттики сховається за Довгими стінами, що з'єднували Афіни з Піреєм, які спартанці ніколи не наважаться штурмувати. При пануванні афінян на морі проблема постачання продовольства в місто, як розраховував Перикл, буде легко вирішена. Війна дійсно розгорталася відповідно наміченим планам, але реальна картина виявилася більш складною та суперечливою. Реакція селянства на розорення своїх домівок виявилася значно гострішою, ніж чекали. Дуже швидко селяни забажали припинення війни та укладання миру за будь яку ціну. Поряд із цим, деякі верстви міського населення, які отримували прибуток від війни (наприклад власники зброярських майстерень), бажали її продовження. Через це позначився розрив між двома основними силами афінського демократичного режиму — селянами з хори та рядовими городянами. Це значно применшило міцність демократії. За цих умов суттєво зросла роль демагогів. На політичну арену виходять люди, що не пов'язані зі старими традиціями та нормами поведінки. Вони відображали настрої найбільш радикальної частини міського населення та добивалися підтримки народу нестримними лестощами йому. Ці процеси розгорталися в умовах моральної кризи, спричиненої втому всього громадянства від війни, неприйманням самої воєнної політики значною частиною міста, мінливістю воєнного щастя, яке, то осипало п'янкою радістю великих перемог, то обдавало відчаєм страшених поразок. Додаємо до цього повну невпевненість у майбутньому, яке могло обернутися загибеллю Афіні та смертю, або перетворенням на рабів усього населення міста. Ця війна, за античними масштабами, тривала неможливо довго. Протягом війни навіть зросло нове покоління. Значну роль в суспільстві стали відігравати люди, для яких війна стала професією. Вбивство надавало їм задоволення. Старі моральні та релігійні цінності в таких верствах піддавалися осміюванню, більш за все цінувалися готовність до ризику заради задоволення своїх бажань.

Разом із зростанням політичної ролі афінського демосу, суттєво зросла його питома вага в господарчому житті держави. Все це і ще багато обставин, вже згаданих вище, призвели до того, що безупинний, логічний та послідовний розвиток демократії неминуче завів афінське суспільство у безвихідь та спричинив початок самоліквідації афінської демократії та деградацію суспільства. Звісно, за будь-якої історичної ситуації реакція на неї різних прошарків суспільства є своєрідною та особливою. Така реакція обумовлена не лише ментальністю, але також соціальним, економічним становищем, рівнем культури, освіченості, політичними уподобаннями і ще багато іншим. Визначальним за даної ситуації була реакція демосу. Винищуючи власних політичних лідерів, демос, натомість, спромігся виставити на політичну авансцену вискочнів з громадських низів — Гіпербола, Клеона та інших. Така ситуація була типовою для афінської держави. Ці нувориші, «*νεόπλουτος*» або, як їх називатимуть в Римі «*homines novi*», були нездатні намітити перспективу, створити скільки-небудь реальну програму дій. Клеон, на думку Аристотеля, найбільш розбестив народ своєю гарячністю. [Арист., 28] Вже за давніх часів виникло та поширилося уявлення про особливу заздрість та нетерпимість до чужої слави з боку афінського народу. Афінян звинувачували в тому, що вони, не тільки прагнуть до паразитування за кошти своїх союзників, але також постійно підкопуються під власних вождів, переслідують їх судовими процесами, піддають їх вигнанню, змушуючи залишати батьківщину. Тільки Перикл протримався на вершині політичної еліти до кінця життя. Після нього серед політиків йому не виявилось гідної заміни. Так, втративши реальних

і перспективних лідерів, афінська демократія почала тяжити до охлократії. Це врешті й обумовило сповзання полісної держави до прірви політичного занепаду.

Привертає увагу певна кореляція — посилення імперських тенденцій в політиці Афінської держави (і зокрема, в зовнішній політиці, яку вибудовував Перикл), збігається в часі з посиленням позицій демократії всередині полісного громадянського колективу цієї держави. Це можна пояснити шляхом кількох припущень: а) посиленням охлократичних тенденцій всередині полісу, що втілюється в прагненні демосу володарювати над усім, без обмежень; б) слід визнати, що демократії, як такій, внутрішньо притаманна властивість в процесі розвитку переростати в охлократію не лише всередині держави, але також у зовнішній політиці; в) прагненням Перикла задовольнити потреби демосу за рахунок експлуатації союзників Афін в Морському союзі.

Зазначені особливості перетворень в характері полісного колективу та політичного ладу держави проявляються майже одночасно, і цей збіг, звісно, може бути випадковим, таким що склався під дією окремих груп чинників. Можна припустити, що в такому збігу взагалі немає ніякої закономірності. Але це сумнівно. Певні обставини схиляють нас до висновку про закономірність, корелятивність такого зв'язку.

Варто пам'ятати, що антична полісна держава являє собою приклад раннього, майже первинного досвіду людського суспільства в пошуку оптимальних форм політичного устрою. Через це, полісна держава зберігала в своїй природі наслідки незрілості, неврівноваженості політичної структури. За умов порівняно незрілого характеру державного ладу полісна демократія не набула керованого характеру з боку держави та, на певному етапі, вийшла з під контролю. Набувши стихійного характеру, демократія, після короткого періоду повного розгортання та реалізації почала переродження, втрачаючи початкову ідею справедливого народовладдя та перетворюючись на охлократію.

Незважаючи на парадоксальність наступного висновку, на нашу думку, справжньою трагедією афінської демократії було те, що вона не могла досягти повної зрілості інакше, як під керівництвом, а потім при усуненні своїх лідерів. Глибокий внутрішній трагізм подальшої долі афінської демократії полягає в тому, що збіг в одному часовому відтинку кількох чинників, про які ми говорили вище: кризовий стан полісної економіки, культури та розгубленість у політичній сфері, спричинені іманентною сутністю полісної демократії, ускладнився через Пелопоннеську війну. Це не дозволило афінській державі реалізувати повне розгортання внутрішнього потенціалу полісного суспільства та обумовило воєнну поразку Афінської держави й подальший занепад політичної форми демократичної полісної держави.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аристотель. Политика. Афинская полития, пер. С. И. Радцига. М., 1997, с.271- 343.
2. Платон. Собрание сочинений. Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи. Т.1-4. М., 1990-1994.
3. Платон. Держава. (пер. з давньогрецьк. Дзвінка Коваль). Львів, 2021.
4. Xenophon. Atheniensium respublica [spuria] // Xenophontis opera omnia. Ed. E.C.Marchant Oxford: Clarendon Press, 1920 (repr/1969). Vol. 5.
5. Αθήναϊον πολιτεία. Einleitung, Uebersetzung, Erklärung von E. Kalinka, Leipzig — Berlin 1913.
6. Ξενοφόντος Απομνημονεύματα. Αθ., ΓΕΩΡΓΙΑΔΔΣ, 2004.
7. Ксенофонт. Воспоминания о Сократе // Ксенофонт. Сократические сочинения. Киропедия / Ксенофонт. Пер. С. И. Соболевского. М., 2003. 757 с.
8. Фукидид. История. Пер. Ф.Г.Мищенко. Т.1-2. СПб., 1994.
9. Бетталлі М. Аномальна модель; Афіни і демократичний поліс // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред. Умберто Еко. Харків, 2016.
10. Белох Ю. История Греции. Пер. с нем. Т.1-2. М., 2009.
11. Боннар А. Греческая цивилизация. Т.1-3. М., 1992.
12. Виндельбанд. В. Платон.К.1993.

13. Де Відо Стефанія. Грецький поліс Великої Греції та Сицилії: Історія, яка нас стосується // Історія європейської цивілізації. Греція / за ред. Умберто Еко. Харків, 2016.
14. Історія європейської цивілізації. Греція. (за ред. Умберто Еко). Харків, 2016.
15. Коттерилл Г. Б. Древняя Греция. Мифы и история. М., 2007.
16. Маринович Л. П., Кошеленко Г. А. Становление афинской демократии // Античная демократия в свидетельствах современников. М., 1996.
17. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. К., 2005.
18. Ставнюк В. В. Історія Давньої Греції. Чернівці, 2022.
19. Фролов Э. Д. Афинская демократия и суверенный полис. Интервью, данное корреспонденту Proekt.ru 3.07.2007 // Интернет-публикация [http:// rus-proekt.ru/idea](http://rus-proekt.ru/idea).
20. Шахермайр Фр. Ранняя классика греков. М., 1966.
21. Αθήναιων πολιτεία. Einleitung, Uebersetzung, Erklärung von E. Kalinka, Leipzig — Berlin, 1913.
22. Ehrenberg V. The Greek State. London, 1960.
23. Griffith G. T. Isegoria in the Assembly of Athens. Ancient Society and Institutions. Studies presented to V Erenberg. New York, 1967, p.115-138.
24. Hignett C. History of the Athenian constitution to the end of the fifth century B. C. Oxford. 1952.

Євгенія Зубенко
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

З ІСТОРІЇ ЯПОНСЬКО-КОРЕЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ: ТОЙОТОМІ ХІДЕЙОСІ VS ЛІ СУН СІНА ПІД ЧАС ІМДЖІНСЬКОЇ ВІЙНИ (1592–1598 рр.)

Вступ. Аналізуючи причини міждержавних відносин між Японією та Кореєю, що врешті-решт призвели до окупації Корейського півострова у 1910 р., доцільно звернути увагу на історію їхніх взаємин у попередні століття. Конфлікти між націями та сусідніми державами не є новим явищем, оскільки в різні часи одна зі сторін часто прагнула реалізувати імперіалістичні амбіції своїх правителів. Японія та Корея не стали винятком, адже їхні відносини залишалися напруженими протягом багатьох століть, що в свою чергу формувало контекст для подальших військових і політичних конфліктів. Вивчення цих історичних аспектів дозволяє краще зрозуміти механізми формування напруженості та конфліктів між державами, а також фактори, що сприяли ескалації агресії в регіоні.

Історіографія. Згадки про напади розбійників можна знайти в історичних джерелах, зокрема в «Анналах династії Чосон», що свідчить про їх вплив на соціально-економічне життя Кореї під час правління цієї династії. Хоча сучасні наукові дослідження з цієї теми є доволі лаконічними, інформацію про це можна отримати з архівів цих країн. Дослідження розбійництва зазвичай проводили історики, які прагнули заповнити прогалини